

BİR KARADENİZ KÖYÜNDE ÜCRETSİZ AİLE İŞÇİSİ KADINLARIN TARIMSAL DÖNÜŞÜM DENEYİMLERİ¹

Zeynep Evrim ERGÜN²

Öz

Türkiye tarımında küçük meta üreticiliği, devletin koruyucu ve destekleyici politikaları ile 1980'lere kadar hâkimiyetini sürdürmüştür. Neoliberal dönemde, devlet tarım alanından çekilirken, korumasız biçimde kapitalist piyasa koşullarıyla karşı karşıya kalan küçük meta üreticileri var olma mücadelesi vermeye başlamıştır. Bu makale, tarımsal dönüşümün, küçük meta üreticisi hanelerde ücretsiz aile işçisi kadınların emek faaliyetlerine etkisini feminist bir perspektifle ele almaktadır. Araştırma geleneksel bir tütün köyü iken hayvancılık ve organik tarım yapılan bir köye dönüşen Sürmeli'de gerçekleştirilmiştir. İlki 2016, ikincisi 2023 yılında gerçekleştirilen saha çalışmasında toplam 22 kadınla derinlemesine görüşme, 8 kadının katılımı ile odak grup görüşmesi yapılmıştır. Araştırma bulguları, kadınların tarımsal dönüşümden farklı biçimlerde etkilendiğini göstermiştir. Küçük meta üreticisi hanelerin bir kısmı meta üretme kapasitesini yitirirken bu hanelerdeki kadınlar da geçimlik üreticilere dönüşmüştür. Hanelerin bir bölümü ise gelir kaynaklarını ve ürün gamını çeşitlendirme yoluna gitmiştir. Sürmeli'de kadın emeği, ataerki ve kapitalist ilişkilerin birbirini şekillendirdiği süreçte yeniden yapılanırken kadınlar geçimlik üretici, müstakil satıcı, pazarcı, mikro girişimci, yevmiyeli çalışan, maaşlı çalışan, gelir getirici el işi üreten ve ücretsiz aile işçisi olarak emek harcamaktadır. Pek çok kadın birden fazla emek faaliyeti içinde olup küçük meta üreticiliği devam ettiği müddetçe kadınların ücretsiz aile işçiliği de sürmektedir.

Anahtar Sözcükler: Tarımda Dönüşüm, Ücretsiz Aile İşçiliği, Kadın Emeği, Ataerki

¹ Bu makale "Tarımda Ücretsiz Aile İşçisi Kadınlar: Sürmeli Örneği" isimli yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

² Bağımsız Araştırmacı, ze.ergun@gmail.com, ORCID:0009-0006-1992-7684

© Yazar(lar) (veya ilgili kurum(lar)) 2023. Atıf lisansı (CC BY-NC 4.0) çerçevesinde yeniden kullanılabilir. Ticari kullanımlara izin verilmez. Ayrıntılı bilgi için açık erişim politikasına bakınız. Sosyoloji Derneği tarafından yayımlanmıştır.

THE EXPERIENCES OF WOMEN AS UNPAID FAMILY WORKERS IN AGRICULTURAL TRANSFORMATION IN A BLACK SEA VILLAGE

Abstract

Petty commodity production in Turkish agriculture maintained its dominance until the 1980s through the protective and supportive policies of the state. In the neoliberal period, as the state withdrew from the agricultural sector, petty commodity producers were left unprotected in the face of capitalist market conditions and began to struggle for their survival. This article examines, from a feminist perspective, the impact of agricultural transformation on the labor activities of unpaid family worker women in petty commodity producer households. The research was conducted in Sürmeli, a village that transformed from a traditional tobacco-producing village into one based on livestock farming and organic agriculture. Fieldwork was carried out in 2016 and 2023; in-depth interviews were conducted with a total of 22 women, and a focus group interview was held with the participation of 8 women. The findings demonstrate that women have been affected by agricultural transformation in different ways. While some petty commodity producer households lost their capacity for commodity production, the women in these households became subsistence producers. Other households diversified their sources of income and range of products. While women's labor in Sürmeli is being restructured through a process in which patriarchal and capitalist relations mutually shape one another, women engage in labor as subsistence producers, independent vendors, market sellers, micro-entrepreneurs, daily wage workers, salaried workers, producers of income-generating handicrafts, and unpaid family workers. Many women participate in more than one form of labor activity, and as long as petty commodity production persists, women's unpaid family labor also continues.

Keywords: Agricultural Transformation, Unpaid Family Work, Women's Labor, Patriarchy

GİRİŞ

Türkiye’de, küçük meta üretimi (KMÜ) 1950’li yıllarda yaygınlaşmış, iktidarların koruyucu ve destekleyici politikaları sayesinde 1980’lere kadar yaygınlığını önemli ölçüde sürdürmüştür (Akşit, 1988). 1950-1980 döneminde tarıma ilişkin devletin planlayıcı ve düzenleyici rolü ön plana çıkarken 1980 sonrası neoliberal dönemde, deregülasyon sürecine girilmiş, küçük üreticiyi koruyan düzenlemeler aşamalı olarak kaldırılmıştır (Aydın, 2018a). Kapitalist piyasa koşulları ile korumasız biçimde karşı karşıya kalan küçük üreticiler, mevcut eşitsiz koşullarda varlıklarını sürdürmeye çalışmaktadır.

Tarımda dönüşüm tartışmalarının önemli isimlerinden Aydın (2018b), küçük üreticilerin “yeni gelir yaratma, birikeni tüketme ve borçlanma, tüketimi sınırlama ve daha çok kadın emeğine yaslanma” gibi beka stratejileri geliştirdiğini; Keyder ve Yenal (2014) ise kısmi proleterleşme ve gelir çeşitlendirmesi yoluyla varlıklarını sürdürdüklerini bildirmektedir. Ancak tarımda dönüşüm araştırmaları genellikle hane düzeyinde yapılmakta, araştırmalara konu olan özne; küçük işletme sahibi, köylü, küçük meta üreticisi ya da çiftçi erkek olurken kadın deneyimi yeterince ele alınmamaktadır.

Sınırlı sayıdaki çalışma ise kadınların tarımda dönüşüm deneyiminde farklılaşmaya işaret etmektedir. Dönüşümün yoksullaştırdığı hanelerde yeniden üretim emeğinin öneminin arttığını (Ecevit & Ecevit, 2002), geçimlik üretimi azaltan hanelerde kadın emeğinin tarımsal üretime kaydırıldığını (Gür, 2016), tarımsal üretimin gerilemesine paralel kadınların üretimden çekildiğini (Yaman, 2015) ya da işçileştiğini (Eren, 2020) gösteren çalışmalar mevcuttur. Yakın dönemli çalışmaların bulguları değerlendirildiğinde kırsalda kadın emeğinin çeşitlendiğini ve pek çok kadının eş zamanlı olarak birden fazla emek faaliyeti içinde bulunduklarını söylemek mümkündür (Baturöğlu Balcı, 2019; Baş, 2019; Karkıner, 2023; Sevgili Canpolat, 2024). Bununla birlikte, araştırmaların büyük ölçüde işçileşme ve mevsimlik işçilik üzerine yoğunlaştığı, Türkiye’de tarımda çalışan kadınların %74’ünü (Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), 2025) oluşturan ücretsiz aile işçisi³ deneyiminin, Sezer (2022) ve Özgen Öney’in (2023) çalışmalarının dışında sınırlı düzeyde incelendiği görülmektedir.

Çalışmaların işçileşme üzerine yoğunlaşması, Kocacıbağ’ın (2023) dikkat çektiği üzere, tarımda dönüşüm tartışmalarının kapitalist gelişme odaklı yürütülmesinden kaynaklanmaktadır. Kocacıbağ (2023), Türkiye gibi küçük toprak sahipliğinin yaygın olduğu ve kadınların toprak mülkiyetinden dışlandığı — tarımsal üretime çoğunlukla ücretsiz aile işçisi olarak katıldığı⁴ — ülkelerde, sosyo-ekonomik dönüşümün ataerkil ilişkilerle şekillendiğini, bu ülkelerde tarımsal dönüşümü anlayabilmek için ataerkil üretim ilişkileri ile kapitalist ilişkilerin birlikte ele alınması gerektiğini savunur.

Bu çalışmada, ele alınan eksiklik alanlarının kesişiminde, “tarımda dönüşüm ücretsiz aile işçisi kadınların emek pratiklerini nasıl etkiliyor?” sorusuna, KMÜ’nin yaygın olduğu bir bütün köyü iken organik tarım ve hayvancılık yapılan bir köye dönüşen Sürmeli örneğinde, ataerkil ilişkiler gözetilerek yanıt aranmaktadır. Araştırmada feminist metodoloji benimsenmiş, bilen özneler olarak kadınların deneyimi derinlemesine görüşmeler ve odak grup görüşmesi ile araştırılmıştır. Çalışma genelleme amacı gütmemekte, kadınların tarımsal dönüşüm deneyimini görünür kılmayı ve farklılaşan ücretsiz aile işçisi deneyiminin altında yatan dinamikleri Sürmeli özelinde ortaya çıkarmayı hedeflemektedir.

³ Aile üyesi ya da hane halkı mensubu tarafından işletilen, pazar odaklı bir işletmede ya da yardım edilen kişinin bağımlı yüklenicisi olduğu bir işte, maaş ya da yevmiye gibi düzenli bir gelir elde etmeksizin çalışan kişiler ücretsiz/yardımcı aile işçisi olarak tanımlanmaktadır (ILO, 2023).

⁴ Bu vurgu yazara aittir.

Makalenin temel tezi, küçük meta üreticisi hanelerde temelde ataerkil ilişkilere dayalı olarak örgütlenen kadın emeğinin, tarımsal dönüşüm sürecinde kapitalist ilişkilerle ataerkil ilişkilerin birbirini biçimlendirdiği koşullarda yeniden yapılandığı, ancak KMÜ devam ettiği sürece kadınların ücretsiz aile işçisi konumunun farklılaşsa da süreklilik arz ettiğidir. Bununla birlikte, KMÜ'nin devamlılığı için kadınların hem ücretsiz hem de gelir getirici ya da ücretli emeğinin öneminin arttığı, bu durumun bir yandan kadın emeğinin yoğunlaşmasına yol açarken diğer yandan kadınların ataerkil pazarlık güçlerini artırdığı savunulmaktadır.

Bu çerçevede, makalede öncelikle, kadınların küçük meta üretimindeki ücretsiz aile işçisi konumu irdelenecek, ardından araştırma yöntemi ve örneklem hakkında bilgi verilecektir. İzleyen bölümde Sürmeli'de yaşanan dönüşüm süreci hakkında kısaca bilgi verildikten sonra dönüşümün kadınların emek pratiklerine etkisi analiz edilecektir.

1. KÜÇÜK META ÜRETİMİNDE KADINLAR VE ÜCRETSİZ AİLE İŞÇİLİĞİ⁵

“Küçük Meta Üretimi (KMÜ)”, üreticinin, toprak ve diğer üretim araçlarının mülkiyetine ya da kullanım hakkına sahip olduğu, ürünlerin pazarda satılmak için yetiştirildiği bir üretim biçimidir. Üretim asıl olarak aile emeğine dayanır, ancak gerektiğinde ücretli işçi çalıştırılabilir. Üretim ölçeği küçük, sermaye birikimi ise sınırlıdır (Marshall, 1999, s. 441).

Türkiye tarımında KMÜ; erkek, kadın, çocuk, yaşlı fark etmeksizin her bir aile üyesinin, becerisi ve hanenin ihtiyacı doğrultusunda üretim sürecine katıldığı bir aile işidir (Öztürk vd., 2018). Emeğin organizasyonu ataerkil ilişkiler çerçevesinde şekillenir (Kandiyoti, 1997/2013). Üretim araçlarının mülkiyetini elinde bulunduran erkek hane reisi diğer hane üyeleri üzerinde otoriteye sahiptir.

Çalışma ilişkileri açısından değerlendirildiğinde, küçük meta üreticisi hanenin reisi erkek, kendi hesabına çalışan statüsündeyken onun otoritesi altında tarımsal üretime katılan diğer aile üyeleri, ücretsiz aile işçisi (ÜAİ) statüsündedir. Küçük meta üreticisi hanelerde tarımsal üretime katılan kadınlar ÜAİ olarak nitelendirilse ve resmi istatistiklerde istihdamda görünseler de burada yasalarla tanınmış bir istihdam ilişkisi yoktur. Genellikle kayıtsız çalıştıkları için bireysel sosyal güvence ya da emeklilik hakkı elde edemezler (Ergün & Özmen Yılmaz, 2024). Aile bütçesinden, gelir üzerinde denetim kuran kişinin belirlediği sınırlar içinde yararlanabilirler (Delphy, 2012).

Ücretsiz aile işçiliği, erkekler için geçici ya da marjinal bir durumken kadınlar için çoğunlukla kalıcı olması bakımından cinsiyetli bir emek biçimidir (Ergün & Özmen Yılmaz, 2024). Hanede, hane reisliğini devralacak erkek olmaması durumunda kadınlar da KMÜ'nin sorumluluğunu üstlenebilir fakat bu istisnai ya da geçici bir durumdur,⁶ onların konumu ücretsiz aile işçiliği ile karakterizedir. Kadınların aile işinde harcadıkları emek, kadın kimliğinin bir parçası kabul edilir ve yaptıkları işler anne, gelin, kız evlat gibi cinsiyetli roller ile ilişkilendirilir (White, 1994/2015). Böylece emeğin ücretsizliği ve çalışma haklarının yokluğu doğallaştırılır (Ergün & Özmen Yılmaz, 2024). Bu bakımdan ücretsiz aile işçiliği, kadınlar için bir istihdam kategorisi olmanın ötesinde KMÜ içindeki konumlarını tanımlayan bir sosyal ilişkidir. Kadınlar cinsiyetli emek süreçlerine, içine doğdukları ailenin kız çocuğu olarak katılır, evlendikleri erkeğin karısı, koca hanesinin gelini ve çocukların annesi olarak aileye ve aile işine hizmet etmeye devam eder.

⁵ Küçük meta üretimi tarıma özgü bir üretim biçimi olamamakla birlikte bu makalede küçük meta üreticiliği ve ücretsiz aile işçiliği tarım özelinde ele alınmaktadır.

⁶ Morvaridi (1992)'nin, 1984'te Iğdır'ın bir köyünde karşılaştığı vaka bu duruma örnek verilebilir. Kocasını ölen Türkan, oğlu yetişkin olana kadar hane reisliğini üstlenmiş, küçük meta üreticisi hanenin hem üretim hem satış faaliyetlerini yürütmüştür.

Kadınların doğallaştırılmış bir sosyal ilişki olarak kurulan ücretsiz aile işçisi konumu maddi koşullarda yeniden üretilir: i) Küçük meta üreticisi hanelerdeki kadınlar, ataerkil miras düzenlemeleri yoluyla toprak mülkiyetinden yoksun bırakılırlar (Ecevit, 1994) ve üretime emek güçleri ile katılmak zorunda kalırlar. ii) Hane işletmesindeki iş bölümünde emek yoğun üretimin hemen her aşamasında yer almalarına karşın kamu kurumları ve finans kuruluşları ile ilişkilerin yürütülmesi, ürünlerin pazarlanması ve satışı, üretim sürecine dair karar verme yetkisi çoğunlukla erkeklerin elindedir (Yaman, 2015). iii) Kırsalda kısıtlı olan ücretli emek pazarından da öncelikle erkekler yararlanır. Erkekler, geçici iş göçüyle dönemsel olarak ya da yakın kasaba ve şehirlerde sürekli işçi olarak veya kendi hesabına işlerde çalışırlar, kadınlar ise tarımsal üretimi sürdürürler (Keyder & Yenil, 2014). iv) Kadınların sorumluluğunda olan geçimlik üretimin yoğunluğu, hanenin yeniden üretimi için harcanan emek zamanını daha da artırır. Tarımsal üretim de eklendiğinde, çifte yük altında çalışan kadınların ücretli emek piyasasına girmesi fiilen kısıtlanır ve kadın emeği KMÜ'nin devamlılığını sağlayan temel unsurlardan biri haline gelir. Kadınların ÜAİ pozisyonu ise süreklilik kazanır.

Delphy (2012), ücretsiz aile işçiliğini, ev içi emek ve bakım emeğiyle birlikte “aile üretim tarzı” olarak nitelediği üretim biçimi içinde ele alır. Ona göre, metaların büyük bölümünün üretildiği sanayi üretim tarzında kapitalist sömürü geçerliken aile üretim tarzında ataerkil sömürü söz konusudur. Tıpkı küçük meta üreticiliğinde olduğu gibi, aile üretim birimi olduğu müddetçe kadınların emeğine el konur. Delphy'nin aile üretim tarzı kavramsallaştırması, ücretsiz aile işçiliğinin ataerki ile bağına güçlü biçimde kurarken kapitalizmle bağına analizinde dışında bırakır.

Oysa KMÜ, kapitalizmle eklemlenmiş bir üretim biçimidir. Sermaye için yeteri kadar karlı olmayan alanlarda varlığını sürdürürken bir yandan kapitalist sisteme ucuz mal tedarik eder, diğer yandan üretim için girdi satın alma ve borçluluk ilişkileri aracılığıyla kapitalist sömürüye tabi olur. Tarımda KMÜ'nin kapitalist koşullarda varlığını sürdürebilmesi, önemli ölçüde kadınların meta üretimindeki ücretsiz emeğine bağlıdır (Harriss-White, 2023). Bununla birlikte, kadınların ücretsiz emeği sadece KMÜ'nin devamlılığını sağlamaz; bu emek sayesinde düşük maliyetle üretilen mal ve hizmetler, onları satın alan ücretlilerin yeniden üretim maliyetini düşürerek sermayenin ücretleri baskılanmasına ve dolaylı olarak kapitalist birikime katkıda bulunur (Pattenden, 2023). Dolayısıyla ÜAİ kadın emeği üzerindeki sömürüyü sadece ataerki ile açıklamak yeterli değildir.

Bu noktada Hartmann'ın (2012) ataerki ve kapitalizmi birbirinden bağımsız olmasına ve çatışan çıkarlarına rağmen kadın emeği sömürüsünde uzlaşa sağlayan iki sistem olarak gören yaklaşımı açıklayıcı olabilir. Ücretsiz aile işçiliği bu yaklaşım üzerinden düşünüldüğünde, ataerkil ilişkiler vasıtasıyla kadın emeğine doğrudan el konularak hem KMÜ'nin yeniden üretimi hem de erkek otoritesinin sürekliliği sağlanmaktadır. Kapitalizm ise yeteri kadar karlı olmayan bir alanda tam proleterleşmenin maliyetini üstlenmeden, kadınların ücretsiz emeği sayesinde düşük maliyetle üretilen ürünlerin emek gücünün yeniden üretim maliyetlerini azaltmasından faydalanmaktadır. Ancak bu sabit, değişmez bir uzlaşa değildir. İki sistem farklı tarihsel koşullarda karşılıklı olarak birbirlerini biçimlendirerek farklı mekanizmalarla işleyen uzlaşılar geliştirebilir.

Sonuç olarak, ücretsiz aile işçiliği, ataerkil aile içinde kadın emeğinin erkeğin tahakkümüne bırakıldığı doğallaştırılmış bir sosyal ilişki olarak kurulur, ataerki ile kapitalizmin uzlaşısının maddi koşullarında KMÜ'ne özgü bir emek biçimi olarak yeniden üretilerek süreklilik kazanır. Küçük meta üreticisi hanelerde erkekler, kadın emeği ve aile geliri üzerindeki denetimini sürdürürken kapitalist sistem de bu emekten dolayı olarak faydalanmaya devam eder.

Ancak Kandiyoti'nin (1988) "ataerkil pazarlık" kavramsallaştırmasıyla ifade ettiği üzere kadınlar ataerkil yapıları bütünüyle dönüştüremeseler de çeşitli müzakere ve stratejilerle onlara çizilen sınırları esnetmeye ve kendilerine alan açmaya muktedirler. Bu nedenle, ücretsiz aile işçisi konumunu bir yandan yeniden üretirken diğer yandan —metnin ilerleyen bölümlerinde gösterileceği gibi— ataerkil pazarlık yoluyla yeniden biçimlendirirler.

2. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ VE ÖRNEKLEM

Bu çalışma feminist yaklaşımın benimsendiği nitel bir saha araştırmasıdır. Smith (1987)'in feminist sosyoloji perspektifinden hareketle, tarımsal dönüşümün ücretsiz aile işçisi kadınların emek pratiklerini nasıl etkilediği, kadın deneyiminden yola çıkılarak genişleyen sosyal ilişkiler ağı içinde analiz edilmiştir.

Saha çalışması geleneksel bir tütün köyü iken organik tarım ve hayvancılık yapılan bir köye dönüşen Sürmeli'de (Bafra/Samsun) gerçekleştirilmiştir. Sürmeli, KMÜ'nin dolayısıyla ÜAi'nin yaygınlığı, tarımsal dönüşümü gözlemlemeye elverişli olması ve halkının iş birliğine açıklığı sebebiyle tercih edilmiştir.

İlgili üniversiteden alınan etik kurul onayı ile saha verisi toplanmış, görüşmelerden önce katılımcılara araştırma hakkında bilgi verilerek onayları alınmıştır. Görüşmeler sırasında feminist metodolojinin öngördüğü refleksif yaklaşım benimsenmiştir. "Ben bilmem" diyerek araştırmaya katılmaktan çekinen bazı katılımcılar araştırmanın amacının kadın deneyimini anlamak olduğu vurgulanarak cesaretlendirilmiştir. Yakın bir coğrafyada doğup büyümüş olmam, benzer bir sınıfsal konumdan gelmem ve köyün sevilen bir ailesinin yanında konaklamam katılımcılarla aramda tanıdıklık hissi oluşmasını sağlamış, görece hiyerarşisiz bir iletişim geliştirmeyi kolaylaştırmıştır.

İlk birkaç katılımcıya köydeki bağlantılar vasıtasıyla erişildikten sonra kartopu tekniğiyle diğer katılımcılara ulaşılmıştır. Araştırma kapsamında, mevcut durumda ücretsiz aile işçisi olan ya da geçmişte bu konumda bulunmuş, farklı yaş aralığındaki kadınlardan, kadınların tarımsal dönüşüm deneyimlerindeki çeşitliliği yansıtacak şekilde amaçlı örneklem oluşturulmuştur.

Saha verisi, yarı yapılandırılmış derinlemesine görüşme, yapılandırılmamış görüşme, odak grup görüşmesi ve katılımsız gözlem yoluyla toplanmıştır. 2016 yılında yapılan ilk saha araştırması süresince köyde konaklanarak gözlem yapma imkânı elde edilmiş ve 20 kadınla derinlemesine görüşme gerçekleştirilmiştir. Ayrıca, köy muhtarı ve köyün ileri gelenleriyle yapılan yapılandırılmamış görüşmelerde köyün tarihi, mevcut durumu, köyde yaşanan dönüşüm hakkında bilgi edinilmiştir. 2023 yılında, ilk görüşme tarihinde aktif üretici olan kadınların durumunu izlemek için katılımcılara yeniden ulaşılmıştır. Ne var ki, örnekleme yer alan üç kadının köyden göç ettiği, birinin belirli aralıklarla köye gelerek tarımsal üretimi sürdürdüğü, diğer ikisinin ise üretimi bıraktığı öğrenilmiştir. Tarımsal üretimi bırakan iki kadın yerine örnekleme iki yeni görüşmeci dahil edilmiş; yeniden görüşmeyi kabul eden 12 kadınla (10 yüz yüze, 2 telefonla) yeniden görüşme yapılmıştır. Mülakatlardan elde edilen bulguların grup dinamiğiyle sınanması amacıyla daha önce derinlemesine görüşme yapılmış 8 kadının katılımıyla odak grup görüşmesi düzenlenmiş, görüşmeye bir gözlemci eşlik etmiştir. Derinlemesine görüşmelerde ve odak grup görüşmesinde ses kaydı alınmış, yapılandırılmamış görüşmelerde ve saha gözleminde ise not tutulmuştur.

Veri analizinde, tümdengelimsel ve tümevarımsal kodlama yöntemlerini birleştiren, yinelemeli ve yansıtıcı analiz süreci öneren Fereday ve Muir-Cochrane (2006)'in hibrit tematik analiz yöntemi benimsenmiştir. Ses kayıtları deşifre edilerek elektronik ortama aktarılmıştır. Mülakat formunda yer alan temalar başlangıç analiz çerçevesi olarak kullanılmıştır. Deşifreler tekrar tekrar okunarak

kadınların emek faaliyetleri, gelir elde etme biçimleri, mülkiyet ilişkileri ile emek ve gelir üzerindeki denetimleri karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir. Kodlama sürecinde kadın deneyimlerinde ortaklaşan örüntüler doğrultusunda; “geçimlik üretici”, “müstakil satıcı”, “pazarcı”, “ücretsiz aile işçisi”, “gelir getirici el işi”, “mikro girişimci”, “tarımda yevmiyeli çalışan” ve “maaşlı çalışan” olmak üzere analitik olarak farklılaşan sekiz emek biçimi oluşturulmuştur. Gerekliğinde deşifrelere yeniden dönülerek kadınların değişen emek pratikleri; ataerkil yapılar ve sosyo-ekonomik dinamikler gözetilerek analiz edilmiştir.

Tablo 1. Katılımcılar

İsim	Yaş	Medeni Durum	Eğitim	Emek Faaliyetleri	
				2016	2023
Çınar	84	Evli	Okuryazar değil	Çalışmıyor	-
Çilem	72	Evli	İlkokul	Çalışmıyor	-
Kumru *, **	65	Evli	İlkokul	Gözlemeci/MG, GÜ	EDY
Papatya *, **	63	Evli	İlkokul	Gözlemeci/MG, GÜ	EDY
Neşe *	57	Evli	Okuryazar	ÜAİ, MS, Pazarcı	EDY
Kibar	57	Evli	İlkokul	ÜAİ, GÜ	-
Gelincik	56	Evli	İlkokul	ÜAİ, GÜ	-
Zambak	52	Evli	İlkokul	GÜ	-
Sümbül	50	Evli	İlkokul	ÜAİ, GÜ	-
Güneş *	49	Evli	İlkokul	ÜAİ, GÜ	EDY
Gaye	47	Evli	İlkokul	ÜAİ, MS	-
Sezgi *	45	Evli	İlkokul	ÜAİ, GÜ	GÜ, TY
Çaba *, **	44	Evli	İlkokul	ÜAİ, Pazarcı	ÜAİ, Pazarcı, TY
Emek *, **	40	Evli	İlkokul	ÜAİ, Pazarcı	EDY
Nergis *, **	40	Evli	İlkokul	Gözlemeci/MG, GÜ	EDY
Leyla *, **	35	Evli	İlkokul	ÜAİ, Pazarcı	EDY
Kalender *, **	35	Boşanmış	İlkokul	ÜAİ, Pazarcı	Göçmüş, ÜAİ
Hicran	33	Evli	Lise	ÜAİ	Göçmüş, TD, -
Coşku *	33	Evli	İlkokul	ÜAİ, GGEİ	Göçmüş, TD
Hasret *	32	Evli	İlkokul	ÜAİ, Pazarcı, TY	ÜAİ, MS, TY
Gül	50	Evli	Okuryazar değil		ÜAİ
Çiçek **	30	Bekar	Üniversite		MÇ, Pazarcı, ÜAİ

Tablodaki yaş ve medeni durum bilgisi ilk görüşme tarihine aittir. Katılımcıların isimleri değiştirilmiştir.

- 2023 yılında görüşme yapılmayanlar, *, 2016 ve 2023 yıllarında görüşülenler, ** Odak grup görüşmesine katılanlar,

EDY: Emek faaliyetinde değişim yok, GÜ: Geçimlik üretici, GGEİ: Gelir getirici el işi, MÇ: Maaşlı çalışan, MG: Mikro Girişimci, MS: Müstakil satıcı, TD: Tarım dışı, TY: Tarımda yevmiyeli çalışan, ÜAİ: Ücretsiz Aile İşçisi

Yukarıdaki tabloda katılımcıların yaş, medeni durum, eğitim bilgileri, gelir getirici/ücretli emek faaliyetleri ve bu faaliyetlerde iki araştırma süreci arasında meydana gelen değişimler gösterilmektedir. Tabloda görülebileceği gibi yeniden görüşülen yedi kadının emek faaliyetlerinde herhangi bir değişim yaşanmamıştır. Buna karşın üç kadın köyden göç ederken bir kadın pazarcılık faaliyetini bırakmış ve müstakil satıcılık yapmaya başlamıştır. 2016 yılında bir olan yevmiyeli çalışan sayısının 2023 yılında üçe çıktığı tespit edilmiştir. 2016 yılında ürün ya da gelir çeşitlendirmesi gerçekleştiremeyen ve yalnızca ÜAİ olarak çalışan katılımcının köyden göç etmiş olması nedeniyle, 2023 araştırmasında benzer özelliklere sahip bir katılımcı aranmış ancak bulunamamıştır. Bununla birlikte, 2016 yılı araştırmasında rastlanmayan iki farklı profil tespit edilerek örnekleme dâhil edilmiştir. Bunlardan ilki, ürün çeşitlendirmesine giden fakat yalnızca tarımsal üretimden elde edilen gelirle geçinen hanede, ek gelir getirici faaliyet yürütmeksizin ÜAİ olarak çalışan Gül'dür. İkinci profil ise 2016 yılında sahada karşılaşılmayan; maaşlı çalışmayı tarımsal üretim ve pazarcılık faaliyetleriyle birlikte sürdüren Çiçek'tir.

Bulgular bölümünde Sürmeli'deki tarımsal dönüşüm hakkında kısaca bilgi verildikten sonra kadınların emek faaliyetlerindeki farklılaşmanın nasıl meydana geldiği ve emek faaliyetleri arasındaki analitik farklar ele alınacaktır.

3. TARIM DÖNÜŞÜRKEN ÜCRETSİZ AİLE İŞÇİSİ KADIN OLMAK

Sürmeli, Karadeniz'in en verimli tarım alanlarından biri olan Bafra'ya bağlı olmasına karşın Bafra ovasının dışında kalan, Nebiyan dağı eteklerinde konumlanmış, sulu tarıma elverişliliği kısıtlı bir köydür. Engebeli araziye sahip, sulama imkanının ve toprak verimliliğinin sınırlı olduğu Sürmeli'de tütün, uzun yıllar boyunca küçük meta üreticisi hanelerin temel geçim kaynağı olmuş, buğday ve mısır üretimi ile hayvancılık çoğunlukla geçimlik düzeyde yapılagelmiştir.

Kadınların deyimiyle "insan isteyen" bir üründür tütün. Haneleri geçindirmenin, kızları gelin edip oğlanları evlendirmenin ve çocukları okutmanın ana maddi kaynağı olmasının yanı sıra hanenin tüm üyelerinin katıldığı, neredeyse yıl boyu süren üretim süreci ile bir yaşam biçimidir.

Ne var ki, neoliberal süreçte, Tekel'in kapanması, devlet desteklerinin alternatif ürünlere kayması, sözleşmeli tütün üreticiliğindeki fiyat dalgalanmaları, azalan hane nüfusu ve tütün gelirinin yetersizliği Sürmeli'deki üreticilerin geleneksel geçim kaynaklarından vazgeçmelerine neden olmuştur. Haneler, yeni düzene ayak uydurabilmek için geçim stratejilerinde ve emek örgütlenmesinde düzenlemeye gitmek zorunda kalmıştır. Ancak yaşam biçimi haline gelmiş tütüncülüğün vazgeçiş ani bir kopuş ile değil zamana yayılan bir süreçte gerçekleşmiştir.

Sürmeli, kapitalist ilişkilere daha sıkı eklemlenerek küçük meta üretiminin sürdürülebildiği bir köy olarak kalabilmiştir. Köyün dönüşümünde profesyonel meslek sahibi olan ve farklı illerde yaşamlarını sürdüren, buna karşın köyün kalkınmasına katkı yapmak isteyen Sürmelililerin kurduğu Sürmeli Köyü Derneğinin (SÜRDER) önemli bir etkisi olmuştur. 2000'lerde artış gösteren emekli ağırlıklı geriye göç ile oluşan yerel enformel ekonomi, 2010 yılında SÜRDER öncülüğüyle verilen organik tarım eğitimi ve 2015 yılında köye pazar yeri kurulması, üreticilerin tütüne alternatif gelir geliştirebilmelerini sağlayan önemli dinamiklerdir. Nitekim 2023 yılında yapılan araştırmada köyde tütün üreticisi kalmadığı öğrenilmiştir. Böylece Sürmeli'de tütün üretimi yerini; organik tarım, hayvancılık, fındık, fıstık, salep, çilek gibi talep gören ve/veya devlet desteği bulunan ürünlere devrederek sonlanmıştır.

Sürmeli'deki tarımsal dönüşüm, hanelerin tütün üretimini farklı zamanlarda bırakması nedeniyle doğrusal kronolojik bir eksende ele alınamamaktadır. Bununla birlikte, tütün kadın anlatılarında merkezi bir tema olduğu için kadın emeğindeki dönüşüm belirli bir zaman aralığı

belirtmeksizin tütünün ana geçim kaynağı olduğu dönem, tütünden vazgeçiş süreci ve tütün sonrası şeklinde ele alınacaktır.

3.1. Geleneksel Tütün Üretim Düzeninde Ücretsiz Aile İşçisi Kadınlar

“... Sabah namazı olurdu kalkardım ben. Abdestimi alırdım, namazımı kılardım, daha bir daha geri yatmazdım. Hamurumu ekmek yapıcım. Ondan sonra ineklerimiz vardı, sağardım ineğimi, ondan sonra dönerdim hamurumu tepsiye kuyardım, fırınımı yakardım. Ekmeğimi attım mı, fida çekmeye giderdim bahçeye. ...O zaman benim kayınvalidem dimdik ayakta. ...Çok eli çabuktu kayınvalidemin, pişiridi yemekleri yapardı biz de tarlalarda çalışırdık. Akşamleyi güneş dinlenirken tarladan eve geliriz. Güneşe bakarız, güneş dinlenmeye azcık kaldı mı toplanırız. ...İşçilerimizi kayınvalidem yediridi, içiridi, çaylarını veridi onların. Ondan sonra eve geldik mi biz de yemeğimizi yirdik dedeynen (kocasını kastediyor). Dede yatırdı yerine, ben de o kalan bulaşıkları kapları bardakları yıkardım ondan sonra ben de yatırdım yerime. ... (Saat kaçta yataydın?) 12’yi bulurdu, 1’i bile bulurdu. 2 saat uykuya kalkardık, uykuya doymazdık...” (Çınar)

Kadın emeğindeki dönüşümü anlayabilmek için öncelikle tütünün temel geçim kaynağı olduğu döneme bakmak gerekmektedir. Çınar’ın alıntısı, tütünün geleneksel yöntemlerle üretildiği, geniş ailenin yaygın olduğu yıllara ilişkin bir özet niteliği taşımaktadır. Kadınlar emek faaliyetlerini, güneşin doğuşu ve batışı arasına sıkışan, hava koşullarını gözetmeyi zorunlu kılan tarımsal üretimin ritmine göre organize etmektedir. Bu üretim düzeninde kadınlar için hem tarlada hem evde olmak üzere çifte mesaili bir çalışma düzeni söz konusudur.

Hanede birden fazla yetişkin kadının bulunması durumunda ev işleri, bakım emeği ve geçimlik üretim kadınlar arasında paylaşmakta ancak bu işler “kadın işi” sayıldığından erkekler bu alana dahil olmamaktadır. KMÜ’nin satış ve pazarlama işleri ile ücretli işçilerin⁷ bulunması erkeklerin sorumluluğunda iken işçilerin yeme-içme ve konaklama gibi ihtiyaçlarının karşılanmasından kadınlar sorumludur. Kandiyoti’ nin (1997/2013) belirttiği gibi, küçük meta üreticisi hanenin yaşaması ücretsiz hane emeğinin harekete geçirilmesine bağlıdır. Bu durum, genellikle kadın emeğinin erkek denetimi altında örgütlenmesine ve emek yoğun işlerin çoğunlukla ataerkil hiyerarşinin en altında yer alan genç kadınlar tarafından yürütülmesine yol açmaktadır. Sürmeli’de de tarımsal üretim süreçlerine erkekler katılmakla birlikte, emek yükü asıl olarak kadınların omuzlarındadır:

“...bütün işlerin önünden giden kadın, kadındı yani ... Hani şöyle, erkekler geliyordu, tütün kırmaya mesela ama kadınların eli daha çabuk olduğundan kadınlar önde gidiyordu.” (Nergis)

“... valla hem erkektim hem kariydım... Öyle çalışırdım
ki... ..Biz ne cenaze bildik ne ölü bildik ne
hastamızı bildik, salan yoktu, giden yoktu, pazarı zaten bilmezdik, eve ne gelirse onu yemek zorundadık. ...Kumanda bir yerden çıkıyordu. ...Neneynen büyük oğlunun. Kaynana ne derse odur.” (Çilem)

Kadınlar tarımsal üretimde traktör kullanımı dışında kalan tüm işleri —güç gerektirenler de dahil— üstlenmektedir. Çilem’in alıntısında görüldüğü gibi yalnızca emekleri değil, gündelik yaşam pratikleri de ataerkil denetim altında şekillenmektedir. Kadınlar, bu süreci hanenin “kız evladı” olarak çocukluklarından itibaren deneyimlemeye başlamaktadır:

⁷ Sürmeli’de geleneksel tütün yetiştiriciliğinde ücretli işçi çalıştırmanın yaygın olduğu, işçilerin işveren tarafından sağlanan bir odada kaldığı öğrenilmiştir. Ücretli işçi çalıştırma süreklilik arz etmemekte hane emeğinin yetersiz kaldığı aşamalarda başvurulmaktadır.

“8 yaşında tütün ekmeye gittim ben, 8 yaşından bu tarafa çok güzel çalışan bir elemanım.” (Gaye)

“Ben küçüktüm, 7 yaşında ya varım ya yokum. Erkek kardeşimi tarlaya götürüyordum anneme. ...Eve geliyorduk annem yorgun düşüyordu, inek sağacak sağamıyor kadın, yemek mi yapacak, hangi işe bakacak, ben sekiz yaşında başlamışım inek sağmaya hala bu yaşa kadar gidiyoruz.” (Emek)

Getir götür işlerinden ev işlerine, inek sağmaktan kardeş bakımına ve tarla işçiliğine uzanan bir yelpazede, çocukluktan itibaren aile içinde aktif çalışan kadınlar için emek; çocukluktan yetişkinliğe, baba evinden koca evine, geceden sabaha uzanan bir süreklilik arz eder. Emegın söz konusu sürekliliğı onu sadece ekonomik bir faaliyet olmaktan çıkarırken ataerkil denetim altında, ev-tarla arasında geçen kadın yaşamının kendisine dönüştürür. Geleneksel tütün üretim düzeninde kadınlar, bu bitimsiz çalışmayı; kız evlat, anne, gelin ve bir erkeğın karısı olmak gibi cinsiyetli sosyal roller üzerinden üstlenir ancak emekleriyle kendi yaşamlarını üretirler. Bu nedenle, Gaye'nin deyiimiyle aile işinin “elemanı”, bunun da ötesinde tütünün asıl üreticisi olduklarının farkındadırlar.

3.2. Tütünden Çıkış Sürecinde Kadın Emegindeki Değişmeler

Sürmeli'deki geleneksel tütün üretim düzeni, göç, makineleşme ve neoliberal dönemde derinleşen geçim krizinin etkisiyle zaman içinde değişmiş, bu değişim kadın emeginin hane içindeki ve tarladaki konumunu doğrudan etkilemiştir.

3.2.1. Göç ve Yeni Hane Düzeni

Sürmeli'de göç olgusu tarihsel olarak görece varlıklı ailelerin çocuklarının eğitim göçü ile başlamış, ekilebilir toprak varlığı ve tarımsal gelir yetersizleştiğinde sürekli hale gelmiştir. Hanelerin geçimi sağlamak için zorunlu olarak nüfus kaybettiğı bu süreç, genç neslin topraktan uzaklaşma isteğıyle tarımsal üretimin sürdürülebilirliğini tehdit eden boyutta emek gücü kaybına yol açmıştır. Bu durum, geride kalan kadınların hem ev içindeki hem de tarımsal üretimdeki emeginin yoğunlaşmasına neden olmuştur.

“...ailemizden derken zaten hep göçük. Kimse yok ki burada, hep İstanbul'da. ... Beyimin tarafından bir tek beyim, kız kardeşlerimin içinde de gene bir tek ben buradayım.... (Siz de göçmeyi düşündünüz mü?) Düşündük ama gidemedik yaşlıları bırakıp.” (Emek)

Örneklemdaki pek çok kadın Emek ile benzer bir hikâyeyi paylaşmaktadır. Aile topraklarına sahip çıkmak ve ebeveynlerin bakımını sağlamak için bir erkek evlat ve ailesi köyde yaşamaya devam ederken diğer çocuklar köyden göçmektedir. Yeni durumda kadınlar geleneksel düzende diğer yetişkin kadınlarla paylaştıkları ev-içi sorumlulukları ve bakım emegini tek başlarına üstlenmektedir.

“...Gülüm, çocuklarım küçük yaştan beri tarlaya kaldırırken hep ağlarlardı: “Anne ne zaman bırakıcaz biz bu tütünü”.” (Nergis)

“...Çocuklar okurken çok bunaldık, biz okumadık onları bari okutalım dedik, onları fazla ezmedik, tarlaya sokmadık...” (Zambak)

“...çalışacak insan kalmadı daha doğrusu şu paraynan işçi tutunca kârın kalmıyor tütünde.” (Gaye)

Kadınların çocuklarını eğitime yönlendirmesi ve çocukların tarımsal üretimden uzaklaşma isteği, hane gelirinin işçi kiralayarak üretimi sürdürmeye yetmemesiyle birleşerek kadınları işgücü kaybının en ağır yüklenicisi haline getirmektedir. Bununla birlikte söz konusu koşullar kadın emeğinin önemini artırmakta ve yeni hane düzeni paradoksal biçimde kadınların ataerkil pazarlık kapasitelerini güçlendirmektedir. Görüşmecilerin anlatıları da hane içi ilişkilerdeki değişimi somutlaştırmaktadır:

“...yeni ameliyat olmuşum, ben tütünü bırakıyoruz dedim o sene, Allah razı olsun eşim de itiraz etmedi, büyükler de çok dua etti bana iyi ki bıraktık.

...ben 11 yaşındaydım sarılık oldum, beni dedem izin vermeden doktora götüremiyorlar, bu iyileşecek diyor bunda bir şey yok götürmeyin, annem babam da dinliyor...” (Gaye)

“...Ben karışırım. Bildiğim şeyleri söylerim. Onların gözünde de çokbilmiş gözüktüğüm için kızarlar...” (Coşku)

“...beraber karar verimiz zaten, çünkü kimsemiz yok. Biz ikimiziz baş başayız...” (Hicran)

Artık gelinlerinin bakımı altında yaşayan aile büyüklerinin otoritesi önemli ölçüde zayıflarken kadınların hane işletmesine dair söz sahibi olabildiği, kararları etkileyemedikleri durumda dahi çatışmayı göze alabildikleri, çekirdek aileye dönüşen hanelerde ise kararların çoğunlukla ortaklaşa alındığı görülmektedir. Anlatılar ataerkil ilişkilerde kuşaklar arası bir değişime, ücretsiz aile işçisi kadınların hane içindeki konumlarının farklılaştığına işaret etmekte, kadın emeğinin ataerkil sömürünün unsuru olabildiği gibi ataerkil pazarlığın aracı da olabildiğini göstermektedir.

3.2.2. Makineleşme

Tütün üretiminde kadın emeğini etkileyen bir diğer dinamik makineleşmedir. Bulgular, makineleşmenin, emek açığının derinleştiği bir evrede üretimin devamlılığı için kritik bir işlev üstlendiğine, ancak kadınların çalışma süresinde anlamlı bir değişime yol açmadığına işaret etmektedir.

“Şöyle bazı şeyler kolaylaştı. Mesela tütün ekme makinesi çıktı ama gene aynı saat tarla da duruyorsun. Bu sefer makine ile yorulmayız deyip daha çok durmak zorundasın tarlada.” (Emek)

“... tütün ellen diziliyordu şimdi makine var. Eşimle beraber diziyoruz, mesela, iki kişi beş kişinin dizimini dizebiliyorsun.” (Çaba)

“Son üç yıl makine ile dizdik. Eve gelince evimizi sildik süpürdük yani zamanımız bize kaldı, evde harcayabildik.” (Gaye)

Eskiden tütün kırımı ile dizimi ayrı aşamalarken makineleşme bu aşamaların aynı anda tarlada yapılabilmesini sağlamış böylece tütün eve taşınmamıştır. Yeni düzende bir kişi tütünü kırarken diğeri dizebilmektedir. Bazı kadınların geleneksel dizici rollerini erkeklere devrettiği, buradaki temel motivasyonun tarla işini en kısa sürede tamamlamak olduğu tespit edilmiştir. Bulgular, makinelerle hızlanan ve zahmeti azalan tarla işinde oluşan ekstra zamanın, hanenin ihtiyacı ve kadının kararı doğrultusunda yeniden tarla işine ya da ev-işine aktarıldığını, bu bağlamda tütünde makineleşmenin Gür'ün (2016) bir Ege köyünde yaptığı araştırma ile benzer biçimde kadın emeğinin hem tarlada hem de ev işinde yoğunlaştırılmasına hizmet ettiğini göstermektedir.

3.2.3. Metalaşma ve Geçim Krizi

Neoliberal dönemde dönüşen sosyo-ekonomik koşullar ücreti senede bir kere ödenen tütün ile geçimi giderek zorlaştırmıştır. Sürmeli’de haneler geçimlik üretimi devam ettirse de yaşam koşulları tüketimi önemli ölçüde metalaştırmış ve nakit gelire olan ihtiyacı artırmıştır. Bu durum haneleri tütüne alternatif ürünlere ve düzenli nakit gelir elde edebilecekleri geçim stratejilerine yönlendirmiştir. Bulgular; öncelikle erkeklerin tarım dışında genellikle yevmiyeli çalışmaya yöneldiğini, bunun neoliberal dönem öncesinde de başvurulmuş bir geçim stratejisi olduğunu göstermiştir. Bununla birlikte, geçim krizi derinleştikçe kadınların da tarımda yevmiyeli çalışmaya başladığı ve ürettikleri çeşitli ürünleri satarak nakit gelir yaratmaya yöneldiği görülmüştür. Ancak tütün üretimini bırakmak kolay olmamış zamana yayılan bir süreçte kademeli olarak gerçekleşmiştir.

“... tütün yapıyorum. İki senedir yalnız yaptım...Tek yapıyorum eşim de günlük gidiyor, sigortalı iş bulursa mesela şu anda okulda. İşkur’dan girdi 6 aylığına çalışıyor. Sigortamız da var çok şükür. Asgari ücretlen, geldiği gibi de gidiyor, kenara koyuyon mu, koymuyorum. Çocuklar küçük, ihtiyaçları bitmiyor, istekleri farklı ...ben düğünde aldığım montu hala giyiyorum. Yakası kavuşmuyor ama ben onu giyiyorum. Niye? Hani bir laf vardır; “delik büyük yamalık küçük”, o delik kapanmıyor aynen öyle.” (Coşku)

Kocası geçici işlerde çalışan, kendi iki dönüm tarlasında tütün üreten Coşku’nun hanesi, 2016 yılındaki araştırmada tütün üretimine devam eden 4 haneden biridir. Söz konusu hanelerin ortak özelliği eğitime devam eden çocukları olması (ki, bu nakit ihtiyacının fazlalığına işaret etmektedir) ve çeşitli devlet desteklerinden yararlanıyor olmalarıdır. Başka ifadeyle, 2016 yılında Sürmeli’de tütün, gelirini farklı yolla çeşitlendiremeyen görece yoksul hanelerin başvurduğu bir üründür. Nitekim, 2023 yılındaki araştırmada köyde tütün üreten kimsenin kalmadığı öğrenilmiştir. Tütün üreticisi dört haneden; Coşku’nun hanesi Bafra’ya, tarımla geçinmek umuduyla İstanbul’dan Sürmeli’ye göçen Hicran’ın hanesi bir kez daha İstanbul’a göçmüştür. Sezgi’nin hanesi geçimlik üretim sınırına gerilemiş, Çaba’nın hanesi ise alternatif ürünlere yönelerek meta üreticiliğine devam etmiştir.

Sonuç olarak, geçim krizi, makineleşme ve yeni hane düzeni kadın emeğinin daha da yoğunlaşmasına neden olmuştur. Giderek ağırlaşan geçim koşullarında, literatürde de gösterildiği üzere (Ecevit & Ecevit, 2002; Aydın, 2018b), kadınlar yoksulluğun başlıca yüklenicisi hâline gelmiştir. Çiftçisi erkek, asıl üreticisi kadın olan tütün üretimi sona ererken yeni bir dönem başlamış ve kadınlar dönüşümü farklı biçimlerde deneyimlemiştir.

3.3. Tütünden Sonra Kadın Emeği

Sürmeli’de tütün üretimi sona ererken, kimi haneler meta üretme kapasitesini kaybetmiş, kimi haneler ürün ve gelir çeşitlendirmesi yolu ile meta üretimine devam etmiş, emeğin geleneksel örgütlenmesinde de değişme görülmüştür. Neoliberal tarımsal dönüşüm öncesinde kadın emeği, geçimlik üreticilik ile ücretsiz aile işçiliği, kadınlar ise ev ile tarla ve hane ile köy arasına sıkışmışken sosyo-ekonomik değişim sürecinde pek çok kadın piyasa ekonomisi ile doğrudan ilişkilenemeye başlamış, kadınların emek faaliyetleri çeşitlenmiş ve kamusal görünürlüğü artmıştır. Sürmeli’de yaşanan tarımsal dönüşüm sonrası kadın emeğinin aldığı farklı biçimler ve etkileri Tablo 2’de özetlenen emek faaliyetleri üzerinden ele alınacaktır.

Tablo 2. Sürmeli’de Dönüşüm Sonrası Kadın Emeğinin Farklı Biçimleri

Emek Biçimi	Niteliği	Pazarla İlişki	Ücret
Geçimlik üreticilik	Asıl amaç hane tüketimine yönelik tarımsal üretimdir, üretimin fazlası satılır.	Doğrudan ya da dolaylı olabilir	Satışı yapana (E/K) ödenir
Gelir getirici el işi	Harçlık mahiyetinde gelir getirici kültürel bir üretimdir.	Yakın çevreye doğrudan veya akraba vasıtasıyla dolaylı satış	Kadına ödenir
Ücretsiz aile işçiliği	Aile işinde, pazara yönelik tarımsal üretimdir	Dolaylı-pazarlama ve satış erkeğin kontrolündedir. Kadın erkek vasıtasıyla pazardan geri bildirim edinebilir	Erkeğe ödenir
Müstakil satıcılık	Aile işinde üretilen ürünlerin işlenerek satılması	Köy içine doğrudan veya akraba vasıtasıyla köy dışına dolaylı satış	Kadına ödenir
Pazarcılık	Aile işinde üretilen ürünlerin işlenerek ya da doğrudan satılması	Doğrudan pazar yeri müşterilerine satış	Kadına ödenir
Mikro-Esnaf/Gözlemeci	Pazar yerinde yeme-içme hizmeti	Doğrudan pazar yeri müşterilerine satış	Kadına ödenir
Yevmiyeli çalışma	Başkasının işinde geçici çalışma	Emek pazarına-mevsimlik geçici eklemlenme	Kadına ödenir
Maaşlı Çalışma	Başkasının işinde sürekli çalışma	Emek pazarına eklemlenme	Kadına ödenir

3.3.1. Geçimlik Üreticilik

Geçimlik üreticilik pazara mal çıkarmaktan ziyade hanenin ihtiyacı olan çoğunlukla gıda maddelerinin (bitkisel ya da hayvansal) üretimidir. Üretimin fazlası satılabilir ancak satılan miktar oldukça düşüktür. Geçimlik üreticiliğin sorumluluğu ise büyük oranda kadınların üzerindedir. Sürmeli’de geçimlik üreticilik, küçük meta üretimiyle ya da ondan bağımsız olarak hep var olan bir olgu olsa da günümüzde geçimlik üretici kadınların koşulları ve motivasyonları farklılık göstermektedir. Bazı haneler stratejik bir karar ile geçimlik üretim sınırlarına çekilirken, bazı haneler için bu süreç zorunlu gerileme biçiminde gerçekleşmektedir.

Örneğin, okula devam eden bir çocuğu olan Sezgi’nin hanesi tütünden yeterli gelir elde edemediği için meta üretiminden çekilmiş ve geçimlik üretim sınırına gerilemiştir. Sezgi, geçimlik üretiminin fazlasını satmakta, fındık hasadında ise yevmiyeli çalışmaktadır. Buna karşın, kadınlar bilinçli olarak da geçimlik üreticiliğe yönelme kararını alabilmektedir.

“...Şöyle diyorum eşime; şimdi bakkalı kapattık, 30 sene ben idare ettim dışarılarda, şimdi sen bakacaksın. ... o kadar ezildim ki. Dedemiz yaşlıdı, bu (kocasını kastediyor) bakkalda, hem rahatsız, bunu hep kolladık, ha öyle ha böyle, babası çok destek oldu bana. Hani onun sayesinde emekli oldu. İki tane çocuk okuyor yani...” (Zambak)

Alıntıda görüldüğü gibi; hanenin yaşam döngüsüne paralel olarak nakit gelir ihtiyacının azalması, haneden birinin emekli olması, çocukların evden ayrılması, uzun yıllar ağır çifte mesai altında “ezilen” kadınların meta üretiminden çekilme kararını almasında etkili olmaktadır. Geçimlik üretime devam etme motivasyonları ise farklılık gösterebilmektedir.

“...ben şimdi gitcem bir yere “ver bana para” niye diyim canım. ...süt satıyorum, sütün parasını bir yere koyuyorum, azsa o zaman diyorum ver bana diye.” (Zambak)

“...Ekonomik olarak değil ama çocuklarım da sağlıklı beslensinler diye burada ürettiğim ürünlerden destekliyorum.” (Gaye)

“...06.30-07.00 gibi kalkarım, dışarı çıkarım, tavuklarımı salarım, ...ineklerimi sağlarım, sütümü alır eve gelirim. ... Çok severim toprakları uğraşmayı, çok severim hiçbir şey yapmasam ellerimi sürsem bana yeter. ... Hava güzelse dışarıdayım.” (Papatya)

Gıda yoksunluğundan korunma, hanenin nakit ihtiyacına destek, kendi için gelir elde etme ya da temiz gıdaya erişim gibi farklı gerekçelerle kadınlar geçimlik üretimi sürdürmekte, Papatya örneğindeki gibi geçimlik üretim tüm hayatını tarımla uğraşarak geçirmiş kadınların yaşamının doğal bir parçası ve psikolojik sağlıklarını koruma aracı da olabilmektedir.

3.3.2. Müstakil Satıcılık

Müstakil satıcılık, kadınların çoğunlukla işleyerek ürettikleri gıda ürünlerini sipariş usulü veya düzenli müşterilere satmasıdır. Bir kadın işi olmakla birlikte küçük meta üretimine (kocalarının yasal sahibi olduğu tarla ya da hayvan varlığına) bağımlıdır. Sürmeli’de bu faaliyet, başlangıçta yazlıkçı ve emekli göçüyle canlanan yerel enformel ekonominin bir unsuru olarak ortaya çıkmış, geçim krizinin derinleşmesiyle köy sınırlarını aşan bir ekonomik faaliyete evrilmiştir.

“...İstanbul’a gönderiyorum ben, her hafta Cuma günü malzemelerimi hazırlayıp İstanbul’a gönderiyorum.... Eşimin kardeşi orda yerleşik, orda çalışıyor, ona gönderiyoruz, her cumartesi alıp belirli müşterilerimiz var. ...Çocuklar üniversiteye başlayınca baktık geçim sıkıntısı daha zorlaşıyor o zaman kendimize ek iş aradık. Allah razı olsun o yardımcı oldu. Tereyağı, çökelek, peynir, süt ne hazırlayabilirsem o gidiyor.” (Gaye)

Gaye’nin örneğinde görüldüğü gibi müstakil satıcılık, kadınların kurduğu akrabalık ya da tanıdıklık ilişkileri ile göç ağları içinde var olmaktadır. Bu ağlar hem müşteriye ulaşmayı hem de ürünün taşınmasını mümkün kılmaktadır. Geçimlik üretimden farklı olarak müstakil satıcılık planlı ve görece düzenli bir faaliyet olup hane gelirine doğrudan nakdi katkı sağlamaktadır. Bununla birlikte bulgular, müstakil satıcıların kazançlarını aile gelirinin bir parçası olarak gördüğünü göstermiştir.

3.3.3. Pazarcılık

Pazarcılık, aile işletmesinde üretilen ham ya da işlenmiş ürünlerin pazar yerinde doğrudan tüketicilere satılmasıdır. Karadeniz’de küçük meta üreticisi hanelerdeki kadınların pazarcılık yapması olağan bir durumken, Sürmeli’de pazar yeri kurulana kadar hiçbir kadının pazarcılık yapmadığı öğrenilmiştir. Ancak 2015 yılında köye pazar yerinin kurulmasıyla kadınlar bu imkâna kavuşmuş; pazar yerinde organik sertifikalı meyve-sebze ile çeşitli yerel köy ürünlerinin satışı yapılmaya başlanmıştır. Müstakil satıcılıkta olduğu gibi, kadınların pazara ürün çıkarabilmesi doğrudan küçük meta üreticiliğine bağlıdır. Çoğunlukla kadınlar pazarcılık yapmakla birlikte bazen kocaları ya da çocukları da onlara eşlik etmekte ya da onların yerine tezgâh açabilmektedir.

“... Tabi burada maddi kazanma var, büyük meblağ mı değil ama idare edecek şekilde diyelim. ...Bu sefer daha çok koşuşturma daha çok işçilik. ...Onu topluma çıkarıyorsun, temizliktir, hijyendir, şudur budur, daha titiz davranıyorsun. ...bir şeylik var yorgunluk oluyor, psikolojik oluyor. ...Şimdi bir yerlere bir şey çıkardığın zaman arayışa girmeye başladım. ...Bilgilerim var ordan ama unuttuklarım da olmuş, bazı görmediklerim de olmuş. Bunları araştırma yönüne de gidiyorsun.” (Çaba)

“...Gündüz havalar sıcak oldu mu dışarılardan eve hiç gelemiyoruz, gelmiyoruz yani daha çok yetiştirelim ekelim diye. ... Pazara geliyorum diye koşturuyorum sürekli, ...Tarla da işim bitmiyor, ev dersen ev işi de bitmiyor. Hem tarlaya hem eve koşuyorsun o zaman akşam oluyor zaten.” (Leyla)

Çaba ve Leyla'nın ifadelerinde görüldüğü gibi pazarcılık, piyasanın taleplerine yanıt vermeyi, müşteri memnuniyetini gözetmeyi ve ürün kalitesini sürekli iyileştirmeyi gerektiren bir ekonomik faaliyettir. Kadınların tarla-ev-pazar arasında mekik dokumalarına yol açmakta, fiziksel emeğin yanı sıra duygusal ve zihinsel emeği de yoğunlaştırmaktadır. Pazarcı kadınlar, geçimlik üreticilerden farklı olarak ürettiklerinin fazlasını satmanın ötesinde müşterilerin taleplerine göre ürün gamını şekillendirme eğilimindedir. Pazarcılığın müstakil satıcılıktan en önemli farkı ise kamusal alanda tanışıklık ilişkisi olmayan müşterilere satış yapılmasıdır. Müstakil satıcılıkta olduğu gibi pazarcı kadınlar da doğrudan haneye nakit akışı sağlamalarına karşın kazançlarını aile geliri olarak görmektedir.

3.3.4. Ücretsiz Aile İşçiliği

Geleneksel olarak ücretsiz aile işçisi (ÜAİ) kadınların, hane reisinin mülkiyetindeki tarım ve hayvancılık faaliyetlerinde ücretsiz çalışmaları, pazarlama süreçlerinin dışında kalmaları ve işletmeye dair önemli kararlara katılmamaları beklenir. Günümüzde üretim aşamasındaki cinsiyetli iş bölümü önemli ölçüde devam etmekle birlikte kadınların ücretsiz aile işçisi rolünün tarımsal üretimin niteliğine (emek/makine yoğun) ve hanelerin meta üretim kapasitesinin gelir ihtiyacını karşılama düzeyine göre yeniden biçimlendiği görülmektedir.

“...Bıktım ot yolmaktan, bıktım. Ota savaşmaktan. Ota bir çare yok. Hep onu yolcasın, yol, gaz, yol. O kadar çok uğraşıyom ki...” (Neşe)

Tarlada sabır ve sürekli bakım gerektiren işlerin sorumlusu hala kadınlardır. Bitkinin izlenmesi, hastalık tespiti ve müdahale öncelikle kadınların işidir. Aynı durum hayvancılık için de geçerlidir. Fakat, ziraat mühendisi ya da veterinerine danışılması gerektiğinde -uygulayıcı genellikle kadın olduğu halde- iletişime geçen erkek olmaktadır. Kadının pazarcılık, müstakil satıcılık gibi faaliyetler yürütmediği durumda satış ve pazarlama yine erkek işidir.

Emek yoğun üretim yapan hanelerde kadınlar asıl işçi olarak üretime katılmayı sürdürmekle birlikte, hanelerin meta üretim kapasitesinin gelir ihtiyacını karşıladığı durumda geleneksel ÜAİ rolünde kalırken aksi durumda ÜAİ rolünün, müstakil satıcılık, pazarcılık gibi faaliyetlerle birlikte yürütüldüğü görülmektedir.

Örneğin, Gül'ün hanesi tütünü bıraktıktan sonra besiciliğe ağırlık vermiştir. Hane, hayvancılık dışında buğday, silaj ve sebze üretimi yapmakta 100 dönüme yakın toprak işlemekte ve elde ettikleri ürünleri toptancıya satmaktadır. Gül, sabah, öğle ve akşam olmak üzere 3 posta hayvanların bakımı ile

ilgilenmekte, ev işleri ve bahçe işleri de eklendiğinde mesaili bir çalışandan daha fazla çalışmaktadır. Gül'ün meta üretiminde harcadığı süre istese de ek bir iş yapmasına izin vermemektedir.

“Sabah saat 6’da kalkıyoz. Eşim bi ahılları kürüyor ben kahvaltımızı hazırlıyom, yiyoz, içiyoz, o çarşıya gidiyo, ben hayvanları götürüyom. ...yazın akşama kadar hayvanları güdüyom, ...kışın salmıyoz ... üç öğün bakıyoz... ..baçe de yapıyoz ...ne biliyim hepsini bir yapmağa uğraşıyosun, hayvana gidiyosun, eve geliyosun, baçeye gidiyosun. Boş vakitlerde oturuyom dinleniyom azıcık, gine aklıma bir iş gelirse kalkıyom onu yapıyom...” (Gül)

Buna karşın, 5 dönümde organik tarım yapan toplamda 15 dönüm kadar toprak işleyen Neşe'nin hanesinin meta üretimine devam edebilmesi önemli ölçüde pazarcılığa ve müstakil satıcılığa bağlıdır.

“... Çiftçilikle ama şimdi bağ baçe işine döndük. Allah razı olsun buraya getirdiler bir pazar da kurdular bize, çok memnunuz. ... Biz çok şey bastırdık kart bastırdık gelen müşteriye verdik ...onun için herkes telefonda açıp sipariş de verebiliyor. Süt ürünlerimiz oluyor, peynir götürüyoruz, yumurta götürüyoruz.” (Neşe)

Emek yoğun olmayan, makineleşme düzeyi yüksek ürünlerde ise kadınlar yedek işgücü olarak gerektiğinde devreye girmektedir.

“...biçerdöverimiz var işte çalışıyor onlar, Sinop’a gidiyor. Çarşamba’ya gidiyor. ... buğday 60 dönüm, silajlık mısır ekiyoruz. ...Öğlene kadar hep evin işiyle uğraştım, öğleden sonra çıktım bahçeye. 3’e kadar orda kaldım, makineye çamaşır at, ineklere git öğle, akşam oluyor zaten.” (Gelincik)

Örneğin, Gelincik’in hanesi temel gelirini biçerdöver kiralama hizmeti ile buğday ve silaj üretiminden sağlamaktadır. Gelincik’in geçimlik üretimi aile ihtiyacına yöneliktir ve meta üretiminde gerektiğinde yedek işgücü olarak çalışmaktadır.

Özetle bulgular, tütün sonrası dönemde kadınların ÜAİ rolünün farklı üretim biçimlerine uyarlanarak yeniden biçimlendiğini göstermektedir. Kadınlar makine yoğun üretimde daha çok yedek işgücü olarak konumlanırken, emek yoğun üretimde asıl işçi rolünü sürdürmektedir. Meta üretim kapasitesinin görece düşük ve hanenin geçimini karşılayamadığı durumlarda ise ücretsiz aile işçiliğine pazarcılık ve müstakil satıcılık gibi ek ekonomik faaliyetler eşlik etmektedir.

3.3.5. Gelir Getirici El İşi

Gelir getirici el işi, çeyiz ya da günlük kullanım için satın alınabilen dantel, oya, lif gibi kültürel ürünlerin üretilip satılmasıdır. Tarımsal üretimden bağımsız olması bakımından diğer emek biçimlerinden ayrışmakta, kadınların kendi inisiyatifleriyle yürüttüğü bir faaliyet olma özelliği taşımaktadır. Kadınlar bu ürünleri yakın çevrelerine ya da araçlar vasıtasıyla uzak müşterilere satarak gelir elde etmektedir.

“Kendime harçlık olsun diye bir maaşım yok ya. Bana bir şey demiyorlardı mesela bir oya satıp alıyım parasını, onlar benimdi ondan da meraklıydım, onu aile almıyordu elimden.” (Güneş)

“...el işi yaparım, yazma oyalarım, lif oyalarım satarım da alan olursa. ... Saklamıyorum, eşime de vermiyorum, çocuklarıma harcıyorum ama kenara koyamıyorum.” (Coşku)

Kadınlar bu geliri "harçlık" olarak nitelendirmekte fakat Coşku'nun ifadesinde görüldüğü gibi kazanç çoğunlukla çocuklar üzerinden hane ihtiyacına yönlendirilmektedir. Gelir getirici el işinin erkek denetiminden bağımsız olmak bakımından kadınlar için yarı-özerk bir ekonomik kaynak olduğu söylenebilir.

3.3.6. Mikro Girişimcilik⁸

Sürmeli'de pazar yerinin kurulması kadınlar için sadece pazarcılık değil mikro düzeyde de olsa girişimcilik imkânı sağlamıştır. Pazar yerindeki gözlemci üç kadın tarafından işletilmektedir. Mikro girişimcilik de küçük meta üretiminden bağımsız bir gelir kaynağıdır ve gelir getirici el işinde olduğu gibi bu gelir kadına aittir fakat kadınlar gelirlerini genellikle çocuklarına aktarmaktadır. Gözlemciyi işleten kadınlar çok fazla gelir elde edemeseler de bu imkândan oldukça memnundur. Kumru, buradan kazandığı parayla torunlarına bayram harçlığı vermenin mutluluğunu anlatmakta, Papatya ise işin sağladığı sosyalleşme imkânından söz ederken pazar günlerini ipe çektiğinden bahsetmektedir.

"Az da olsa geçim yapmaya çalışıyoruz, eşime vermiyorum, çocuklarım okuyor, oğluma harçlık, kızıma biriktiriyorum...Memnunum gülüm keşke daha geniş çapımız olsa da burada daha çok çalışsam en azından gerçekten paranın ne olduğunu bildik. Paradan sıfırlar atılalı beri ben para doğru düzgün görmemiştim mesela. ... Hem rahatlıyor insan hem de çalışınca daha değişik oluyor.

... Mesela eşine para lazım, "ay hanım" diyor geçen akşamleyin, "bana 20 lira lazım" hemen buyur diyorum mesela "ooo sen var ya sen" diyor "seninle gurur duyuyorum" diyor geçen akşam öyle dedi, sen çok değerlisin dedi, gerçekten çok mutluyuz hamdolsun." (Nergis)

Nergis'in alıntısında görüldüğü gibi, mikro girişimci, müstakil satıcı, pazarcı olsun ya da el işi yapsın, kadınlar, ÜAİ olarak çalışmanın onlara sağlamadığı bir şey elde etmekte doğrudan "para" kazanmaktadır. Kadınların tüm bu ekonomik faaliyetleri yoksullukla mücadelenin bir parçası olmakla birlikte onlara kamusal alana katılma olanağı da sunmaktadır. Kadınların hane ekonomisine sağladığı nakit gelir arttıkça ataerkil pazarlık kapasitelerinde ve aile içindeki statülerinde yükselme eğilimi gözlenmektedir.

3.3.7. Tarımda Yevmiyeli Çalışma

Tarımda yevmiyeli çalışma, başkasının tarım işinde gündelik ücret karşılığı çalışmaktır. Marjinalleşmiş köylülerin sıklıkla başvurduğu bir çalışma biçimi olmakla birlikte küçük meta üreticilerinin de bu gelir getirici yöntemle başvurduğu görülmektedir. Tütün gelirinin yetersizleşmesiyle öncelikle erkekler inşaat gibi tarım dışı alanlarda yevmiyeli çalışmaya başlamış, geçim koşulları zorlaştıkça kadınların da tarımda yevmiyeli çalışmaya başladığı görülmüştür. Öyle ki, 2016 yılında örnekleme yalnızca bir kadın yevmiyeli çalışırken, 2023 yılında bu sayı üçe çıkmıştır.

Tarımda yevmiyeli çalışma, hanenin nakit gelir ihtiyacını karşılamak için yapıldığından elde edilen gelir hane geliri olarak görülmektedir. Yevmiyeli çalışmada kadın ve erkek arasında ücret farkı olabilmekle birlikte Sürmeli özelinde böyle bir fark tespit edilmemiştir. Bununla birlikte, KMÜ hanesindeki kadınlar için yevmiyeli çalışma statü kaybına işaret edebilmektedir. Örneğin, liseye devam eden oğlunun fındıkta yevmiyeli çalışarak kendine cep telefonu aldığını gururla anlatan görüşmeci kendinin de yevmiyeli çalıştığından bahsetmemiş, kendisine yevmiyeli çalışıp çalışmadığını doğrudan sorduğumda duraksayarak "evet" yanıtını vermiştir.

⁸ Makalede mikro girişimcilik ifadesi gezici ya da sabit bir mekânda, küçük bir sermaye ile emek gücüne dayalı mal ve/veya hizmet üreten, bağımsız kişi ya da ortakların işlettiği, kazancı ortalama bir esnaf işletmesinin altında, enformel ya da formel küçük girişimleri tanımlamak için kullanılmıştır.

3.3.8. Maaşlı Çalışma

Maaşlı çalışma tabiri aylık sabit ve düzenli ödeme alınan bir çalışma biçimini tanımlamak için kullanılmıştır. 2021 yılında tıbbi ve aromatik bitki yetiştiren bir işletme kurulmasıyla Sürmeli’de kadınlar için maaşlı çalışma olanağı doğmuştur. 2023 yılında örnekleme dâhil edilen Çiçek bu işletmenin sigortalı çalışanıdır. Çiçek’in kız kardeşi de komşu köyde açılan tekstil atölyesinde çalışmaktadır. Sürmeli’de kadınların dâhil olabildiği bir başka maaşlı iş olanağı köy okulunda geçici süreli çalışmadır.

Aşağıdaki alıntılarda görülebileceği gibi evvelce kadınların ücretli/maaşlı işte çalışması hoş karşılanmazken günümüzde özellikle genç kadınlar ücretli/maaşlı işte çalışmakta ve kendilerine yarı-özerk bir ekonomik alan yaratabilmektedir.

“...kızken bizi babamız Tekele yazdırdı, buraya yeni evlendim kâğıt geldi Samsun’dan. Ben şey olsa da giderim dedim, adam ne dedi; gidersen geri dönme artık dedi, salmadı, o zaman ne yapabilirsin, hiç, oturusun.” (Gelincik)

“...O zaman kayınpederim ne dedi bilir misin? Eşini dedi, Tekele gönderip de dedi, eşinin parasınnan geçinen çocuğun dedi, on parmağım, on tırnağım yakasında dedi yani razı gelmedi.” (Kumru)

“Serada çalışıyorum... Şimdi, şöyle bizim giderlerimiz oluyor. ...önce giderleri şey yaparım elektriktir sudur, o giderlerin dışında kalan para benim kendime ait taksitlere gidiyor. ...babam bana demez ki, sen bugün ne kazandın şu kazancını ver bana demez. Bazı kişiler öyle değil ama...” (Çiçek)

Ne var ki, maaşlı çalışma da kadınları ücretsiz aile işçiliğinden muaf kılmamaktadır⁹.

“...hepsini de yapıyorum, hepsini de içeriyor benim yaptığım iş. Eve gidiyorum, ev işini. Dışarı gidiyorum, dışarı işi¹⁰. Orada çalışıyorum, oranın işi. Buraya geliyorum, pazarın işi.” (Çiçek)

Ücretli işte çalışan Çiçek, tarla işini azaltmış olsa da ihtiyaç halinde yedek işgücü olarak tarımsal üretime destek vermekte ve ücretli işe girmeden önce yaptığı gibi pazarcılığa devam etmektedir. Çiçek’in ifadelerinden anlaşılabileceği gibi ücretli işten elde ettiği gelirin bir bölümünü haneye aktarmakta, böylece başkasının işinde çalışarak haneye aktardığı gelir ile de KMÜ’nin sürmesine katkı sağlamaktadır.

Sonuç olarak, Sürmeli’deki tarımsal dönüşüm ve kapitalizmin kıra yayılma sürecinde kadın emeği, hem müstakil satıcılık, pazarcılık gibi enformel faaliyetlere hem de işçileşme süreci (formel ya da enformel) içine çekilmiştir. Pek çok kadın, piyasa ile daha doğrudan ilişkilendirilen, emek faaliyetleri çeşitlenmiş, kamusal görünürlükleri artmış, hane gelirine doğrudan katkıları arttıkça hane içi konumlarında görece bir güçlenme görülmüştür. Ancak bulgular, kadınların ekonomik faaliyetlerinin ister KMÜ’ne bağımlı ister KMÜ’den bağımsız yürütülsün onun devamlılığına katkı sağladığını ve ÜAi pozisyonlarının farklılaşsa da yeniden üretildiğini göstermiştir.

3.4. Ataerki, Kapitalizm ve Ücretsiz Aile İşçiliğinin Sürekliliği

⁹ Benzer bir bulgu bkz. Eren (2020)’nin Ege’de bir sera işletmesinde yaptığı araştırmada da görülebilmektedir. İşletmede çalışan kadınların bir bölümü farklılaşan oranlarda tarımsal üretime destek vermektedir.

¹⁰ Sürmeli’de kadınlar tarlada ve hayvancılıkta yaptıkları işleri yaygın biçimde “dışarı işi” olarak tanımlamaktadır.

“...Eskiden, aaa kadın bakkala gitmez. Çocuk ara göndermek için. ...Valla onu ben kendim değiştirdim bayağı bir süre önce; çünkü bekle bekle bir gün kimse yok bakkala göndericem, ben gitmişim de ne olmuş dedim, gittim, o günden beri de gidiyorum yani...” (Sezgi)

Sürmeli’de, ileri-geri göç ile artan sosyal hareketlilik, değişen hane düzeni, kapitalist ilişkilerin kıra artan nüfuzu ve derinleşen geçim krizinin ekonomik zorunluluklarıyla birlikte geleneksel ataerkil yapılar sarsılmakta, kadınların ataerkil gözetim altında ev-tarla arasında geçen yaşam pratikleri farklılaştırmaktadır. 2000’lerin başında dahi tek başına bakkala gitmeyen, köy kahvehanesinin önünden geçmemek için yolunu değiştiren Sürmeli kadınları, bugün bu tür pratikleri gerçekleştirirken daha az çekince yaşamaktadır. Geçmişte, köyde düzenlenen organik tarım eğitimine sadece bir kadın “ayıplanmasına” rağmen katılmışken bugün kadınlar pazar yerinde satış yapmaktadır. Kadınların anlatıları, meta üretiminden çekilme ya da üretilecek ürüne karar verme gibi önemli kararlara etkilerinin arttığını göstermektedir. Köydeki pazar yerinin işletilmesinden sorumlu olan Sürmeli Köyü Derneği’nin başkanı artık pazarcılık yapan bir kadındır.

Ne var ki, kadınları sınırlayan ataerkil yapıların değişim içinde olduğu görülmekle birlikte ataerkil aile dinamikleri onların toplumsal ve ekonomik yaşama katılımını farklılaşan düzeylerde etkilemeye devam etmektedir. Örneğin; örneklemdaki iki kadın, koca ya da kayınvalide baskısıyla pazarda tezgâh açmayı bırakmış, bir kadın çatışmadan kaçınmak adına pazar faaliyetlerine hiç başlamamıştır. Görüşmecilerin tamamı kadınlara miras verildiğini söylese de fiilen iki kadın miras almıştır. Kadınlar, mirasın henüz bölünmemesi, toprağın azlığı, kız kardeşlerin haklarını erkek kardeşlere devretmesi ve “baba toprağını koca toprağına karıştırmama” gibi sebeplerle bu durumu gerekçelendirmektedir. Bir yanda ataerkil yapılara meydan okumanın diğer yanda bu yapıları içselleştirmenin ya da mecburi kabulün bulunduğu ikircikli tablo, Kandiyoti’ nin (1988) ifadesi ile ataerkil pazarlığın devam ettiğini, kadınların ataerkil yapıları bütünüyle dönüştüremeseler de kendilerine alan açabildiğini göstermektedir.

Sürmeli örneği, ataerki ile kapitalizmin tarihsel olarak değişen ancak kadın emeğinin sömürüsü temelinde yeniden kurulan ilişkisine ve tarımsal dönüşümün ataerkil ilişkilerden bağımsız, yalnızca kapitalist gelişme dinamikleriyle açıklanamayacağı tezine (Kocacıçak, 2023) ampirik bir kanıt sunmaktadır. Tütün üretiminin yaygın, metalaşmanın sınırlı olduğu dönemde kadınlar ücretsiz aile işçisi olarak üretime katılırken piyasa ile dolaylı biçimde ilişkilendirilmiştir. Tütün endüstrisinin Tekel aracılığıyla Anadolu’ya yayıldığı dönemde güvenceli, ücretli iş imkânı doğmuşsa da ataerkil yapıların kadınların istihdama katılımına engel olduğu tespit edilmiştir. Neoliberal dönemde, metalaşma hızlanırken pek çok kadın hane geçimini sağlamak adına emek faaliyetlerini çeşitlendirmiş ve piyasa ile daha doğrudan bir ilişki içine girmiştir. Ancak kadınların çoğu topraktan kopmalarını gerektirmeyen, ataerkil denetimin sürdürülebildiği, düşük nitelikli, geçici, güvencesiz, düşük kazançlı/ücretli işlere çekilmiştir.

Günümüzde, pek çok kadın, ürettikleri metaları, uygun fiyatlarla çoğunlukla şehirli ücretli sınıfın tüketimine sunmaktadır. Bu durum ücretlilerin yeniden üretim maliyetini düşürerek kapitalist birikime katkı sağlamaktadır (Pattenden, 2023). Ayrıca kadınlar, hem elde ettikleri geliri haneye aktararak hem de tarımsal üretime ücretsiz aile işçisi olarak katılmayı sürdürerek erkeğin sahibi olduğu küçük meta üretiminin sürdürülmesine olanak tanımakta, böylece hem kapitalist sistem hem de hane işletmesi sahibi erkek kadın emeğinden faydalanmaktadır.

Kadınların hane işletmesindeki ücretsiz emeği ile ücretli/gelir getirici emeği birlikte küçük meta üretiminin devamlılığını sağlarken bu üretim biçimi içinde ücretsiz aile işçisi konumları ise yeniden

üretilmektedir. Bunun temel nedeni kadınları ücretsiz aile işçisi kılan yapısal koşullarda henüz güçlü bir dönüşüm yaşanmamış olmasıdır. Kadınlar bu üretim biçimine, hane işletmesi sahibi erkeğin; karısı, gelini ya da kızı olarak dahil olmakta, işletmeye sağladıkları katkı aile ilişkisi içinde doğallaşmaktadır. Ancak, kadınların ücretsiz aile işçisi kılınmasını sadece kadın kimliğine dayalı açıklamak doğru değildir. Kadınları kuşatmış olan toprak mülkiyetinden yoksunluk, hane işletmesindeki cinsiyetli iş bölümü, yeniden üretim sorumluluğunu tek başlarına üstlenmeleri ve ücretli işlere sınırlı erişim gibi süregelen maddi koşullar da ücretsiz aile işçisi pozisyonunu pekiştirmektedir.

“...otuz sene babadaydım. Babaya çalıştık diyem. ...on sene kaynanam kaynatam. ...on sene de oraya çalıştım. ...Şimdi kendime çalışıyorum ama bu sefer çocuklar büyüyor, çocukları okutma derdinde...” (Çaba)

Çaba’nın alıntısının açık biçimde ortaya koyduğu gibi küçük meta üreticisi hanede ücretsiz aile işçisi kadın olmak baba evinden, koca evine, çocukluktan yetişkinliğe bitimsiz bir çalışma düzeni içinde emek harcamak demektir. Bu bakımdan araştırma bulguları Delphy (2012)’nin aile üretim birimi olduğu sürece kadın emeği üzerindeki ataerkil sömürünün devam ettiği tezini desteklemektedir. Ancak bulgular, kadınların ücretsiz aile işçisi kılındığı koşulların kapitalist ilişkilerden bağımsız olmadığını; ataerki ile kapitalizmin karşılıklı olarak birbirini şekillendirdiğini göstermektedir. Kapitalizmin kıra nüfuzu arttıkça kadınlar pazarla daha doğrudan ilişkilenecek, emek faaliyetleri çeşitlenmekte, emek ilişkileri hem ataerkil hem kapitalist ilişkilerle birlikte dönüşmektedir. Ne var ki, küçük meta üretimi devam ettiği müddetçe kadınların ücretsiz aile işçiliği, kapsamı farklılaşsa da süreklilik arz etmektedir.

SONUÇ

Bu çalışmada “tarımsal dönüşüm ücretsiz aile işçisi kadınların emek pratiklerini nasıl etkilemektedir?” sorusu, geleneksel bir tütün köyü iken organik tarım ve hayvancılık yapılan bir köye dönüşen Sürmeli örneğinde yanıtlanmaya çalışılmıştır. Bulgular, tarımsal üretimin niteliği, hanenin meta üretme kapasitesinin gelir ihtiyacını karşılama düzeyi ve kadın emeği üzerindeki ataerkil denetimin yoğunluğuna bağlı olarak kadınların emek pratiklerinin farklılaştığını ve çeşitlendiğini göstermiştir.

Sürmeli’de yeni düzene ayak uyduramayan hanelerin bir bölümü köyden göç etmiş, bir bölümü ise meta üretme kapasitesini kaybetmiştir. Meta üretim kapasitesini kaybeden hanelerde kadınlar geçimlik üreticilere dönüşmüştür. Meta üretimini sürdüren hanelerde kadınlar; makine yoğun üretimde yedek işgücü, emek yoğun üretimde ise asıl işgücü olarak ücretsiz aile işçisi pozisyonunda çalışmayı sürdürmüştür. Hanelerin meta üretim kapasitesinin gelir ihtiyacını karşılamadığı durumda, kadınlar gelir getirici ve/veya ücretli çalışmaya yönelmiş, pek çok kadın geleneksel ücretsiz aile işçisi rollerini aşarak birden fazla ekonomik faaliyeti eşzamanlı yürütmeye başlamıştır. Bu durum kadınların gelir getirici rolünü belirginleştirmiş ve ataerkil pazarlık gücünü artırmış olmakla birlikte, ataerkil yapılar kadınların ekonomik ve toplumsal yaşama katılımını etkilemeye devam etmiştir.

Kadınların küçük meta üreticisi hanedeki ücretsiz aile işçisi pozisyonunu pekiştiren yapısal koşullarda anlamlı bir değişim gerçekleşmemiştir. Bu sebeple, küçük meta üretimi devam ettiği müddetçe kadınların yürüttüğü her bir emek faaliyeti, doğrudan ya da dolaylı olarak küçük meta üretiminin ve bu üretim biçimi içinde kadınların ücretsiz aile işçisi konumlarının yeniden üretilmesine hizmet etmiştir.

İlki 2016 ikincisi 2023 yılında gerçekleştirilen araştırmada örnekleme meydana gelen değişimler tütün gibi tek bir üründe uzmanlaşarak küçük meta üretimini sürdürmenin imkansızlaştığını göstermiştir. Bu bakımdan bulgular, Aydın'ın (2018b) küçük ölçekli üreticilerin beka stratejileri geliştirerek, Keyder ve Yenal'ın (2014) kısmi proleterleşme ve gelir çeşitlendirmesi yoluyla varlıklarını sürdürdüğü tespitini desteklemekle birlikte, farklı olarak kadınların sadece ücretsiz emeğinin değil, gelir getirici ve/veya ücretli emeğinin de küçük meta üretiminin devamlılığı açısından belirleyici olduğunu ortaya koymuştur. Araştırma bulgularının Sürmeli özelinde gösterdiği bir başka husus ise Kocacıbaşı'nın (2023) bahsettiği üzere tarımsal dönüşümün ataerkil ilişkilerden bağımsız ele alınamayacağıdır. Neoliberal koşullarda kapitalizm tarıma nüfuzunu artırırken kadınlar ataerkil denetimin sürdüğü, hane içindeki ikincil konumlarının korunduğu, çoğunlukla düşük kazançlı/ücretli enformel koşullarda piyasa ekonomisine dahil olabilmektedir.

Tarımsal dönüşümün ücretsiz aile işçisi kadınların emek faaliyetleri üzerindeki etkilerini ataerkil ilişkiler ve kapitalizmin kırsal nüfuzu çerçevesinde ele alan araştırma, kadın deneyimini görünür kılarak literatüre özgün bir katkı sağlamaktadır. Bununla birlikte araştırma tek bir köyle sınırlı olduğu için genelleme iddiası taşımamaktadır. Ayrıca çalışmanın yalnızca kadınlarla yürütülmüş olması erkek deneyiminin analiz dışında kalmasına yol açmakta ve ataerkil pazarlık mekanizmalarının derinlikli biçimde ele alınmasını sınırlamaktadır. Gelecek çalışmalarda hem kadın hem erkek perspektiflerini içeren analizler ile farklı köy tiplerinde yürütülecek karşılaştırmalı çalışmalar, kadınların tarımsal dönüşüm deneyimlerinin daha kapsamlı biçimde kavranmasına olanak tanıyacaktır.

KAYNAKÇA

- Akşit, B. (1988). Kırsal Dönüşüm ve Köy Araştırmaları: 1960-1980. İçinde Ş. Pamuk & Z. Toprak (Ed.), *Türkiye’de Tarımsal Yapılar* (ss. 179-195). Yurt Yayınları.
- Aydın, Z. (2018a). Türkiye Tarımının Neo-Liberal Dönüşümü. İçinde *Çağdaş Tarım Sorunu: Ekonomik, Politik ve Sosyolojik Kuramlar, Yaklaşımlar, Politikalar* (ss. 221-307). İmge Kitabevi.
- Aydın, Z. (2018b). Yapısal Uyum Politikaları ve Kırsal Alanda Beka Stratejilerinin Özelleştirilmesi: Söke’nin Tuzburgazı ve Sivrihisar’ın Kınık Köyleri Örnekleri. İçinde *Çağdaş Tarım Sorunu: Ekonomik, Politik ve Sosyolojik Kuramlar, Yaklaşımlar, Politikalar* (ss. 189-219). İmge Kitabevi.
- Baş, L. (2019). *Fındık Üretiminde Kadın Emeği: Fatsa Örneği* [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Baturoğlu Balcı, Ü. (2019). *Petty Commodity Production in Agriculture Cannot Survive Without Women’s Labour: From the Standpoint of Rural Women’s Life Experiences in Turkey* [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Middle East Technical University (Turkey).
- Delphy, C. (2012). Baş düşman. İçinde G. Acar Savran ve N. Tura Demiryontan (Ed.), *Kadının Görünmeyen Emeği* (ss. 89-114), İstanbul: Yordam Kitap.
- Ecevit, M. C. (1994). Tarımda kadının toplumsal konumu: Bazı kavramsal ilişkiler. *Amme İdaresi Dergisi*, 27(2), 89-106.
- Ecevit, M. C., & Ecevit, Y. (2002). Kırsal yoksullukla mücadele: Tarımda mülksüzleşme ve aile emeğinin metalaşması. İçinde Y. Özdek (Ed.), *Yoksulluk, şiddet ve insan hakları* (ss. 271-289). TODAİE.
- Eren, Z. C. (2020). *Gendered rural transformation and peasant-workers: The case of the women of the greenhouse, Western Anatolia, Turkey* [Yayınlanmamış doktora tezi]. Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ergün, Z. E., & Özmen Yılmaz, D. (2024). Cinsiyetli ve Çelişkili Bir Kategori Olarak Ücretsiz Aile İşçiliğinin Türkiye’deki Seyri. *Çalışma ve Toplum*, 4(83), 1585-1626. <https://doi.org/10.54752/ct.1569674>
- Fereday, J., & Muir-Cochrane, E. (2006). Demonstrating rigor using thematic analysis: A hybrid approach of inductive and deductive coding and theme development. *International Journal of Qualitative Methods*, 5(1), 80-92. <https://doi.org/10.1177/160940690600500107>
- Gür, F. (2016). Bir Tütün Köyünde Tarımsal Dönüşüm ve Kadın Emeği. *Folklor/edebiyat*, 22(86), 141-156.
- Harriss-White, B. (2023). Petty commodity production. *The Journal of Peasant Studies*, 50(1), 295-314. <https://doi.org/10.1080/03066150.2022.2138354>
- Hartmann, H. (2012). Marksizmle feminizmin mutsuz evliliği. İçinde G. Acar Savran & N. Tura Demiryontan (Ed.), *Kadının görünmeyen emeği* (ss. 157-206). Yordam Kitap.

- International Labour Organization. (2023). *International classification of status in employment (ICSE-18) manual*. International Labour Organization.
https://www.ilo.org/sites/default/files/wcmsp5/groups/public/%40dgreports/%40stat/documents/publication/wcms_894615.pdf
- Kandiyoti, D. (1988). Bargaining with patriarchy. *Gender & Society*, 2(3), 274–290.
- Kandiyoti, D. (2013). Kadınlar ve hane içi üretim: Türkiye’de kırsal dönüşümün etkileri. İçinde *Cariyeler, bacılar, yurttaşlar: Kimlikler ve toplumsal dönüşümler* (4. bs., ss. 54-68). Metis Yayınları. (Yayınlanan asıl eser 1997)
- Karkıner, N. (2023). Kırsal kadın: Ücretsiz hane emeği, mevsimlik işçi, işçi ve belki de girişimci. İçinde G. Bayrakçıken Tüzel, A. Kurtoğlu, A. Gönüllü Atakan & A. Çoban (Ed.), *Feminist olan politiktir: Yıldız Ecevit’e armağan* (ss. 561–589). NotaBene Yayınları.
- Keyder, Ç., & Yenal, Z. (2014). Tarımsal Dönüşüm ve Proleterleşme Süreçleri: Tarihsel Bir Bakış. İçinde *Bildiğimiz Tarımın Sonu: Küresel İktidar ve Köylülük* (ss. 137-168). İletişim Yayınları.
- Kocabiçak, E. (2023). *The political economy of patriarchy in the global South*. Routledge.
- Marshall, G. (1999). *Sosyoloji sözlüğü* (2. bs.). Çev. O. Akınhay & D. Kömürcü. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Morvaridi, B. (1992). Gender relations in agriculture: Women in Turkey. *Economic development and cultural change*, 40(3), 567-586.
- Özgen Öney, F. Ö. (2023). *Türkiye’de tarım sektöründe ücretsiz aile çalışanları: Nicel ve nitel verilerle bir analiz* [Yayınlanmamış Doktora Tezi]. Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Öztürk, M., Jongerden, J., & Hilton, A. (2018). The (re)production of the new peasantry in Turkey. *Journal of Rural Studies*, 61, 244–254. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2017.10.009>
- Pattenden, J. (2023). The patriarchy of accumulation: Homework, fieldwork and the production-reproduction nexus in rural Indonesia. *Canadian Journal of Development Studies / Revue canadienne d’études du développement*, 44(2), 172–190. <https://doi.org/10.1080/02255189.2022.2054784>
- Sevgili Canpolat, E. (2024). Family farmers as agents in the struggle for survival: A case study from Turkey. *Rural Sociology*, 89(4), 884–912. <https://doi.org/10.1111/ruso.12568>.
- Sezer, A. (2022). *Türkiye’de toplumsal cinsiyet ve tarımda ücretsiz aile işçiliği* [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Smith, D. E. (1987). *The everyday world as problematic: A feminist sociology*. University of Toronto Press.
- Türkiye İstatistik Kurumu. (2025). *İstihdam Edilenlerin İşteki Durumu*. TÜİK Veri Portalı. <https://veriportali.tuik.gov.tr/tr/statistical-themes>
- White, J. B. (2015). *Para ile akraba: Kentsel Türkiye’de kadın emeği* (A. Bora, Çev.; 3. bs.). İletişim Yayınları. (Yayınlanan asıl eser 1994, University of Texas Press)

Yaman, M. (2015). Tarımsal yapılarda dönüşüm ve tarımda kadın emeği. İçinde S. Dedeoğlu & A. Y. Elveren (Ed.), *2000'ler Türkiye'sinde sosyal politika ve toplumsal cinsiyet* (ss. 233-262). İmge Kitabevi.